

TRAUMA A SOCIÁLNÍ NEVĚDOMÍ - 2.verze

Helena Klímová

(vyžádaný text pro ČPS ČLS JEP, 20.ledna 2012)

Vážení přítomní,

nejdříve třeba vyjasnit termíny. Že trauma znamená zranění, těla či duše, je zřejmé. Termín „sociální nevědomí“ třeba vysvětlit obšírněji. Začnu odlišením, totiž tím, co NENÍ sociální nevědomí, tak, jak formuluje Haim Weinberg (izraelský psycholog a skupinový analytik, žije v USA).

Sociální nevědomí není totéž, co Superego. Sociální nevědomí podobně jako Superego obsahuje sociální zábrany a nátlak, avšak superego různých osob se liší tak, jak se liší rodiče, zatímco sociální nevědomí je společné.

Sociální nevědomí není totéž, co kolektivní nevědomí. Kolektivní nevědomí podle Junga je společné všem lidským bytostem a obsahuje archetypy jakožto vrozené formy bez obsahu připravené k naplnění podle místa a času. Naproti tomu sociální nevědomí je založeno na reálných vzpomínkách určitého společenství, a to zejména na traumatických vzpomínkách předávaných z generace na generaci.

Sociální nevědomí není totéž co skryté kulturní normy. Příklad: meziosobní kritická vzdálenost se může jakožto norma mezi kulturami lišit - podle postoje kultury k dotykům – ale kritická vzdálenost může také souviset s nějakým dramatickým mýtem kdy dotyk znamená smrt, jako je třeba mýtus o králi Midasovi. Sociální nevědomí se od pouhé nevědomé sociální normy liší tím, že obsahuje nějaký hluboký konflikt či trauma. Kritickou vzdálenost udržují i někteří jiní živí tvorové, avšak pouze u člověka může být spojena s nějakým příběhem.

Co tedy pojem sociální nevědomí znamená? Haim Weinberg vysvětluje pojem takto

„sociální nevědomí je společně vytvořené a sdílené nevědomí členů určitého sociálního systému jako je komunita, societa, národ nebo kultura. Obsahuje sdílené vzpomínky, úzkosti, obrany, fantazie a mýty.“

Jak se potom liší sociální nevědomí od reálných historických příběhů? Odlišující termíny jsou tzv. vyvolená traumata a vyvolená sláva, tyto pojmy jsou stavebními kameny sociálního nevědomí.

Tyto pojmy používá Vamik D.Volkan (profesor na Universitě ve Virginii), když zkoumá, kterak se mění smysl historické události. Jak plyne čas, historická pravda přestává být pro velkou skupinu důležitá, důležité je sdílení vyvoleného traumatu, a to se pak stává skupinovým poutem. Velká skupina může být etnická, náboženská, národní...a když regreduje, prožitek společného traumatu se reaktivuje do podoby vyvoleného traumatu, které pak skupinovou identitu dále posiluje.

Vamik Volkan jako příklad uvádí příběh z jihoslovenské historie. Od vymanění z byzantské říše ve 12.století srbské království po dvě stě let prosperovalo. Tento rozkvět byl posléze zničen expanzí otomanské říše pověstnou bitvou na Kosově Polu r.1389. Tehdy zemřel též srbský princ Lazar Hrebeljanović. V paměti lidu bitva na

Kosově Poli postupně nabyla podoby vyvoleného traumatu, Lazar byl opěvován jako mučedník, podobný Kristu, který zemřel za svůj národ, a tato tradice pak přežila staletí.

Od konce 18.století zažili Srbové a Černohorci pobyt pod křídly Rakousko-Uherska a kratičké období nezávislosti, ale pak byl celý slibný vývoj smeten světovou válkou, přičemž spouštěčem války se stal výstřel bosenského Srba Gavrilo Princípa. Vamik Volkan připomíná, že Gavrilo Princíp, podobně jako mnozí další srbští mladíci, od kolébky slýchal písně o princi Lazarovi, který byl opěvován jako národní mučedník a později také jako mstitel. V mysli Gavrilo Princípa se pak zkondenzovala představa utlačovatelů minulých i pozdějších a touha po pomstě byla přenesena na představitele Rakousko-Uherska.

Za doby komunismu (po druhé světové válce) byla vzpomínka na Lazara a Kosovo Pole opět potlačována jakožto symbol reakčního nacionalismu. Koncem 80.let bylo Kosovo obydleno převážně albánskými muslimy a srbská menšina si stěžovala na útlak. Současně se blížilo výročí 600 let bitvy na Kosově Poli a tehdejší srbský prezident Slobodan Milošević dal ostatky prince Lazara vozit po srbských městech a vesnicích. Lidé rakev vítali černě oděni, plakali, prožívali porážku na Kosově Poli jako by se odehrála nyní, a solidarizovali se s Lazarovou výzvou k boji proti Turkům. Tuto bojovou výzvu si přeložili, jak Vamik Volkan poznamenává, do soudobé situace jako výzvu proti muslimům, a to slovy „už nikdy islam nepokoří Srby“. Pojetí historického času se tak zhroutilo, velké celonárodní skupiny regredovaly a ve jménu vyvolené slávy vznikala nová strašná traumata – etnické čistky, vraždění a znásilňování. Pravda, fantazie, oživlá minulost se mísila, dodejme, že jistě na obou stranách.

A tu se musíme zastavit, na tomto místě, s komentářem. Je zřejmé, že

v konkrétních příkladech se skupinová analýza dostává až na samo pomezí s jinými disciplinami, konkrétně s historií, s politikou či politologií, a to zejména při našem tématu trauma a sociální nevědomí. Skupinová analýza nicméně si neklade za úkol rozsuzovat a hodnotit příběhy velkých skupin, ani nehodnotí míru etičnosti jejich jednání. Smyslem skupinové analýzy je nalézat vysvětlení pro děje v lidských skupinách, a odtud pak poskytovat podklad pro prevenci a pro hledání smyslu toho, co činí člověk ve svých skupinách. Přesto se může stát, že skupinový analytik cítí potřebu zaujmout občanské stanovisko, tehdy je na místě velká zdrženlivost a důkladná sebereflexe nad motivací. To jen na okraj...

Opusťme nyní Vamika Volkana a zkusme ještě dovysvětlit ten jihoslovanský příběh. Porážka Srbů z konce 14.století nemohla být odtruchlena, a to bylo to rozhodující pro odštěpení příběhu od reality a pro jeho proměnu do mýtu. Trauma nemohlo být odtruchleno, neboť to, co následovalo, bylo násobením traumatu: násilné ničení identity národa i víry, odebírání chlapců z rodin a jejich převýchova v nepřátele, ztráta vlastních dějin a sebe sama jako historického subjektu. Lazara Hrebeljanoviće jako poslední velkou historickou postavu si pak přisvojila lidová tvořivost, obnovovatelka identity. Je zajímavé sledovat zmínky v tomto smyslu: obvykle čteme, že chlapci už od mala slýchali písně, zejména ukolébavky o Princi Lazarovi – tedy téma národního mučedníka a hrdiny pravidelně provázelo okamžiky

regrese budoucích mužů, jejich přechod mezi vědomím a snem. Historická postava se tak měnila v pohádku, v mýtus. Toto mohlo být jedním ze způsobů, kterak se historický příběh proměnil ve vyvolené trauma i vyvolenou slávu – obě podoby mohou být dvojí tváří jednoho mýtu.

Zkusme téma posunout ještě dále: připomeňme, že sociální nevědomí v definici Haima Weinberga obsahuje „sdílené vzpomínky, úzkosti, obrany, fantazie a mýty.“ Tato definice jistě téma Lazara a téma Kosova Pole zahrnuje. Nicméně, jak vysvětlit způsob traktování, proměnu, která se s tématem odehrála? Čteme přece, že Lazar byl na ikonách a v lidových písních zobrazován a opěvován v kristovské podobě, jako postava, která má rysy mučedníka, spasitele, krále...i národního mstitele... potkáváme tedy, jak je zřejmé, archetyp. Poznáváme, že kolektivní nevědomí, jakožto archaičtější, vrozené a všelidské, si patrně po čase a při dostatečné regresi může přisvojovat obsahy nevědomí sociálního, resp. obsahy sociálního nevědomí formovat do podoby archetypů.

Ale proč? Děje se tak patrně proto, že

archetyp poskytuje smysl, zapadá do konceptu světa – a nalézání smyslu je primární lidská motivace. Vyvolené trauma, dodatečně jakoby „posvěcené“ archetypální podobou, je patrně pro dotyčnou velkou skupinu přijatelnější, stravitelnější, smysluplnější, než historické trauma bez možnosti odtruchlení či odčinění a tudíž beze smyslu... Rýsuje se zřejmá potřeba symbolizace: pokud neuspěl rituál truchlení, směřuje sociální nevědomí k ritualizaci dalšího druhu, k naplnění archetypu mýtem, k vynětí příběhu z všedních lidských souvislostí a k jeho nadčasovému posvěcení.

Při dalším zkoumání vztahu mezi traumatem a sociálním nevědomím se setkááme s teorií dalšího významného skupinového analytika – Brita Earla Hoppera.

Earl Hopper obohatil původní Bionovu teorii tří základních předpokladů a základní předpoklad čtvrtý – předpoklad nesoudržnosti, který vyjadřuje strach ze zániku společenství. Takový strach je všelidský, ale objevuje se ve zvýšené míře u lidí traumatizovaných. Lidé traumatizovaní mají podle Hoppera sklon vytvářet skupiny nesoudržné, které oscilují mezi ději agregace a masifikace. Agregáty a masy jsou potom zcela primitivní sociální formace, nejsou to pouhá shromáždění, ale ještě to nejsou skupiny. Jsou to formy, které postrádají opravdovou vzájemnost, sympatii a blízkost a strukturovanost, postrádají sdílení hodnot, víry a norem.

Masu charakterizuje maximální přitažlivost a maximální podílení mezi třemi a více lidmi, zatímco agregát charakterizuje minimální vzájemná přitažlivost a minimální podílení mezi třemi a více lidmi. Zatímco agregát obsahuje nadměrně individuality, masa individualitu postrádá. Masu charakterizuje společné vložení ego-ideálu do stejné osoby, hodnot, myšlenek. Jedinci v mase se vztahují k vůdci jako k postavě archaického otce či archaické matky a mezi sebou vzájemně se připodobňují skrze imitativní identifikaci. Rozdíly nejsou vítány, cílem je stejnost. A masu charakterizuje spíše hustota než počet jedinců.

Hopper masu dále charakterizuje skrze jevy jako je anonymizace, minimální rozdělení rolí, sklon k pronásledování obětních beránků, fundamentalismus, pseudomorálka, unifikace jazyka, používání kultovních slov... Tento výčet je míněn

jako zcela obecný, nicméně velmi konkrétně vystihuje sociální realitu jak ji známe z doby totality u nás. Rozdíl je v hodnocení: pro skupinového analytika představuje masa, masifikační proces, jakousi reaktivní poruchu sociálního vývoje, jako poruchu, která následuje po rozsáhlém sociálním traumatu. Naproti tomu pro strůjce totalitního systému byla masa, masovost, společenským cílem i nástrojem, včetně potření individuality, včetně vůdcovského principu, včetně pronásledování obětních beránek.

Opět shledáváme blízkost skupinové analýzy k disciplinám politologie, historie, sociologie. Skupinová analýza, konkrétně teorie sociálního nevědomí, nehodnotí, ale poskytuje nástroj, kterak uchopit, pojmenovat konkrétní událost a kterak jí porozumět. Nemusíme se dále pro příklad uchylovat k jižním Slovanům, můžeme nyní setrvat na vlastní půdě.

Totalitní uspořádání společnosti po druhé světové válce u nás nevzniklo nijakým násilím, ale po volebním vítězství ve volbách tehdy ještě demokratických. Bylo to ovšem těsně po válce, která představovala těžké celospolečenské trauma: nacisté otevřeně hlásali, že po vyhlazení tzv. ras nejnižších budou posléze následovat i Slované, pokud se nezdaří jejich pogermánštění. Šlo tedy o hrozbu skutečné anihilace, a tato hrozba už sama o sobě vedla k jevům, které popisuje Earl Hopper: např. společenská strukturovanost se zjednodušila na polaritu My-Oni. Vznikl tak (či posílil se) vzorec tak hluboce zabudovaný, že jeho síla po několik desetiletí přesáhla pozdější změny vládnoucích elit: vzorec My-Oni svou jednoduchou strukturou posloužil jako ochrana pro málo diferencovanou společnost i v době následné komunistické totality – později ale, v čase společnosti svobodnější, vzorec My-Oni působil či působí jako obrana, tedy škodlivá obrana před potřebnou individuací a strukturovaností.

To, co Earl Hopper definuje jako posttraumatické poškození velké lidské skupiny, tedy jako sociální patologii, to velice přesně souznělo s ideálem totalitního státu, jak jsme jej sami zažili. Téma je možno dál bohatě rozvinout, někdy příště. Nyní závěrem

v rámci tématu trauma a sociální nevědomí třeba zmínit úlohu rituálu.

Sám pojem rituál budí protikladné představy, někdo v něm spatřuje pouze výraz falše nebo formu zbavenou smyslu, zatímco etologie a antropologie vidí rituál jakožto zvláštní způsob chování, které umožňuje komunikaci a vytváří pouto mezi živými bytostmi. Třeba říci, že rituál existuje v obou podobách.

Rituál je velký evoluční vynález, který dokáže pudovou agresí proměňovat v silnou vazbu a tvořit dvojice anebo společenství. Určitý druh chování (třeba pohyb, hlasový projev, přijímání potravy...) je při rituálu poněkud proměněn a použit novým způsobem, jakožto tanec, bojové umění či parádemarš, jako zpěv, jako společenské krmení či obětní hostina..., tedy jakožto komunikace nějakého významného emocionálního obsahu. Rituálem si účastníci sdělují: přestože máme sílu a mohli bychom se zničit, neučiníme to, ale vytváříme nyní slavnostní pouto, vytváříme prožitek „My“, který je svatý, který je zosobňován hodnotami a posvátnými symboly, a zajištěn pravidly.

Potřeba rituálu je tak fylogeneticky založena, jako potřeba druh vytvářející. Na rozdíl od druhů ostatních ale člověk postrádá vrozenost provedení, člověk svůj rituál

hledá a vytváří vždy znovu, v každé dvojici, generaci, kultuře. Přitom jen část starého provedení je přijatelná pro generaci novou a kulturu odlišnou. Potřeba tvořit, a to co nejpravdivěji, rituál provází, jakožto záruka skutečného působení. Proto je tak vehementně odmítán rituál zastaralý nebo vnucený – protože neochraňuje, ale škodí.

Rituál provází regrese, ztráta hranic. Prožitek Já se rozpouští v prožitku My. Strukturovaná lidská skupina se přitom promění, regreduje do podoby zvané *comunitas*, což je prožitek bezhraničního ztotožnění všech se všemi. Z tohoto prožitku se pak rodí a obnovuje společenství. Mimořádná slast a nadšení, které tyto okamžiky provázejí, jsou odměnou i motivací, aby vznikaly nové symboly, normy a pravidla pro novou strukturu a identitu. Touha po slastném prožitku *communitas* – po „My“ bez hranic – způsobuje, že v lidských dějinách opakovaně vznikají komuny různých rozměrů až po rozměr státu; takové pokusy jsou založeny na předpokladu, že prožitek „My“ a bezhraničnost lze podržet natrvalo.

Takový předpoklad je ale mylný.

Úkolem lidského rituálu je rytmizování času, především na čas práce a na čas rituální slavnosti. Práce vytváří obživu a životní prostředí a rituál vytváří symboly, pravidla, hodnoty a identitu, rituál umožňuje ztotožnění členů společenství s oněmi hodnotami, symboly a pravidly, sepětí morálky s identitou. Lidská společenství od samého počátku svůj čas rytmizovala s pomocí pravidelných rituálních slavností a oddělování času všedního, pracovního, od času slavnostního, posvátného, bylo zakotveno v nejstarších pravidlech.

Mocnou příčinou nejrůznějších poruch současnosti je potom zhroucení rytmizovaného času. Nejrůznější závislosti – nekonečná práce i nekonečná slavení, závislost na jídle, na pití, na sexu, na internetu, na osamělém hraní her, úpadek vztahů ve dvojici i v rodině...to vše souvisí se zhroucením řádu času. Osudy jedinců a rodin se nepadno napravují, protože příčina poruch spočívá ve společenském nevědomí: spolu se zhroucením řádu času se odehrává také relativizace norem, pravidel, morálky a identity.

Zatímco naplňování rituální potřeby se děje poruchově, potřeba sama, potřeba rituálu, trvá nezměněně silně, protože souvisí s identitou lidského druhu. Ze všech způsobů uskutečňování rituálů patrně člověku nejvlastnější je hudba, hudba nejen čas rytmizuje, ale také estetizuje. Hudba v sobě obsahuje spolubytí s ostatními lidmi, i když nejsou tělesně přítomni, a pro různé jedince je oporou duševní stability. Rituál s pomocí hudby si lidé opatřují patrně nejčastěji, nejsnáze.

Člověk má samoléčivou schopnost, jako tělo i jako společenství, tedy je nadán samoléčivostí i v oblasti společenské. Nevědomá potřeba pravidelně obnovovat společenství motivuje jedince takovou možnost vyhledávat. Spouštěčem rituálního chování pak může být událost, kterou velká část lidí citově hluboce prožívá. Poslední takovou událostí u nás bylo úmrtí Václava Havla. Vedle smutku, zranění, traumatu jsme také prožívali pocity zcela nečekané: překvapení nad spontánní reakcí desetitisíců jedinců. Spontánně vznikalo rituální chování: lidé přinášeli obětiny – řezané květiny a světlo svíček – podnikali pout' – mlčky putovali za rakví, byť i jen tušenou někde vpředu...objevila se potřeba, často i zvědoměná, vyslovovaná, zachovat stopu toho prožitku, objevily se projevy mezilidské pozornosti,

vysvětlované jako potřeba něco učinit, nějak ten pocit truchlení proměnit v počin... tedy potřeba prožitek rituálu proměnit do nějaké podoby trvalé. Objevily se nápady na pomník, na přejmenování letiště.

Obecně smyslem rituálu je obnova společenství, a to také při truchlení za Václava Havla vznikalo, při spontánních projevech mezi lidmi. Má-li tato proměna mít platnost trvalou, musí opravdu být nějak zakotvena. Nicméně, tou skutečnou společenskou potřebou je zakotvení hodnot a norem, a v tomto případě tou odpovídající a tušenou hodnotou pro zakotvení je – život v pravdě.

Ocítáme se tak opět na pomezí mezi skupinovou analýzou a dalšími disciplinami humanitními, a naše zjištění může platit pro celé toto interdisciplinární pomezí.

Tímto je tedy téma traumatu a sociálního nevědomí pro tuto chvíli vyčerpáno.

Prameny:

- Behr, H., Hearst, L. (2007) *Skupinově-analytická psychoterapie*, Triton, Praha
Hopper, E., (2001) *The Social Unconscious: Theoretical Considerations*, Group Analysis, 34/1
Hopper, E., (2003) *Traumatic Experience in the Unconscious Life of Groups*, London and New York
Turner, V.W. (1974) *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Penguin Books, England.
Volkan, V.D. (2001) *Transgenerational Transmission and Chosen Traumas: An Aspect of Large Group Identity*, GA34/1
Weinberg, H., (2007) *So What is the Social Unconscious Anyway?* In: Group Analysis, 40/3